

Srećko Kovač, Institut za filozofiju (Zagreb)

NAZIVLJE U NASTAVI LOGIKE¹

Od izlaska Pacelove *Logike* za gimnazije,² prve sustavne logike na hrvatskome jeziku, 1868. godine, pa sve do Petrovićeve *Logike*, također za srednja učilišta, iz 1964.,³ koja je još uvijek u uporabi, mogu se u nazivlju primietiti neke zanimljive razvojne karakteristike, u kojima se, kako se čini, dobro odlikava i sudbina nastavnoga hrvatskog jezika. U sklopu razvojne dinamike osobito ćemo svrnuti pozornost na zastupljenost latinizama (i grecizama) u odnosu prema hrvatskim riečima. U analizi nazivlja ograničit ćemo se na knjige namijenjene nastavi logike bilo na srednjim učilištima, bilo na sveučilištu, i to na nazivlje tradicionalne logike, koja se na hrvatskome jeziku sustavno predaje preko jednoga stoljeća.⁴

¹ Uporabu »morfonološkog« načela u ovome članku valja shvatiti kao nejezikoslovni prilog sadašnjoj diskusiji o hrvatskome pravopisu. U tehničkome smislu razlika nije velika – povećala bi se tek možda povratkom starijoj gramatici, npr. u sklonitbi. Ipak, zauzvrat, velikomu se dielu hrvatskoga tekstovnoga korpusa osjećamo bližima, kao da smo ga iznovice prisvojili. Uza to se jezik smisleno obogaćuje. Iz pojedinih se rieči ponovno pojavljuju »fonoložkim« pisanjem nivelirani ili čak izbrisani značenjski momenti. – Kad je ovaj članak već bio priređen, došao mi je u ruke po mnogo čemu važan tekst B. Lászla *Pabirci redničkoga i obavještničkoga nazivlja* (u: Obrada jezika i prikaz znanja, ur. S. Tkalac i M. Tuđman, Zagreb, 1993, str. 11–73) iz kojega u prilog tvorbenomu (morfonoložkom) pravopisu (»pravopis čitke tvorbe«) navodim: »On se (pravopis čitke tvorbe, naša op.) odlikuje naravnom čitkošću pri prozirnoj tvorbi. Bilježbom se prözirnosti... tvorbe smanjuje za pisatelja broj pravila pri pisanju do najmanje mjere i istodobno povećâvâ razbirljivost zapisa. Naravna ili samòdjelnâ čitkost ... znači da se za naravnoga besjednika broj pravila pri čitanju ne povećâvâ« (str. 11). Pritome se autor poziva na četiri stoljeća takovoga pisanja u Hrvatskoj i na rječnike od Vrančićeva do Stullieva. O poželjnim promjenama u sklonitbi uzp. str. 13.

² V. Pacel, *Logika* : ili misloslovje, Zagreb, 1868.

³ G. Petrović, *Logika*, Zagreb, 1964. God. 1991. izašlo je i 22. neizmjenjeno izdanje.

⁴ God. 1964. izlazi na hrvatskome jeziku Devidéova sustavna matematička logika, ali samo logika izkaza – V. Devidé, *Matematička logika. Prvi dio (Klasična logika sudova)*, Beograd, 1964.

1. Pogledajmo koji su se nazivi u spomenutom razdoblju najmanje mienjali.

Možemo ponajprije uočiti da postoji skupina hrvatskih naziva koji su od Pacela do Petrovića bili postojani te se gotovo uopće nisu mienjali i rabili su se načelno kao jedini nazivi.

Ovamo pripadaju nazivi kao što su *pojam* (za lat. *conceptus*), *sud* (za lat. *iudicium*) ili *dokaz*, *dokazivanje* (za lat. *probatio, demonstratio, argumentatio*; Devidé ipak radije rabi *demonstracija*). No valja napomenuti da školske knjige koje nastavljaju na skolastičku tradiciju, kakove su Stadlerova *Dijalektika*⁵ i njegov prievod i preradba Tongiorgie *Dialektike*,⁶ radije govore o *idejama*, što ima objektivistički smisao (»sličnost predmeta«⁷), nego o *pojmovima*, čime se naglašuje subjektivna strana (»ideja, u koliko ju um u sebi ragja«⁸). Ipak, na oba se mjesta dopusta da se oba izraza (ideja i pojam) rabe u istome značenju.

Vrlo su postojani npr. i termini *sadržaj* i *obseg* (pojma ili suda), pri čemu pravopisne razlike ovdje ostavljamo po strani. Spomenimo pritom da Stadler (II) govori o *sadržini* ideje (n. n. mj., 16).

Postojani su i termini *jasan* (lat. *clarus*) i *razgovietan* (*distinctus*), uz odstupanje u Stadlera koji u obje *Logike* rabi *razlučan* (umjesto »razgovietan«). Glaser⁹ uz *jasan* rabi i *bistar*.

Spomenimo napokon i ustaljene nazive kao *mišljenje* (i *misao*), *istina* (i *istinit*), *pravilo*, *rod*, *vrsta* (ili *vrst*) i sl.

⁵ J. Stadler, *Logika*, Dio prvi: *Dijalektika*, Sarajevo, 1904. Stadler ju je, kako navodi, pisao ranije, dok je bio profesor (1874–1881) na Bogoslovnome fakultetu u Zagrebu. Rieč je zapravo samo o daljnjoj preradbi Tongiorgie *Logike*, koju je izdao 1871. Označivat ćemo ju kratko sa »Stadler (II)«.

⁶ S. Tongiorgi, *Logika*, preveo a stranom i preradio jedan svetjenik Nadbiskupije zagrebačke, Zagreb, 1871. Dio prvi: *Dialektika*. Autor je prievoda (kako u novije doba dokumentiraju i pokazuju I.P. Strilić i M. Josipović) J. Stadler. Tu ćemo *Logiku* stoga označivati sa »Stadler (I)«.

⁷ J. Stadler, nav. dj., str. 15. Usp. S. Tongiorgi, nav. dj., str. 8.

⁸ Stadler, n. n. mj. i Tongiorgi, n. n. mj.

⁹ J. Glaser, *Logika: za pučke učitelje i učiteljske pripravnike*, Zagreb, 1878.

Uz te hrvatske riječi konstantni su u čitavome razdoblju i neki termini koji potječu iz latinskoga ili grčkog jezika (»internacionalizmi«), kao što su npr. *metoda*, *kategorije*, *indukcija* ili *dedukcija*. Pritom ipak Stadler (II) rabi i *izvod* (»izvodni silogizam«) za *indukciju*. Marković spominje *uzvodba* (za indukciju) i *nizvodba* (za dedukciju), ali ih ne upotrebljuje kao termine. Mjestimice za *dedukciju* rabi *izvodak*. Arnold rabi i *uvoditi* (za *inducirati*) kao i *izvoditi* (za *deducirati*). Petrović navodi prievode latinskog *deducere* (»izvesti«) i *inducere* (»navesti«).¹⁰

2. Može se zatim uočiti jedna manja skupina logičkih naziva koji su imali dinamičniji razvoj s izhodom da se nijedna varijanta nije uspjela izboriti za izrazitu prednost. Pritome je najčešće sačuvano neko dvojstvo, i to obično između hrvatske riječi i latinizma. Tako se je npr. za lat. *relatio* najprije pretežno upotrebljivalo riječi kao što su: pomjernost (!), pomjer (!) (Pacel), odnosnost (Pacel, Glaser), odnošaj (Pacel, Stadler u obje *Logike*, Glaser, Joković¹¹) omjer (Glaser, Joković), medjusobica, uzajmica (Marković¹²), snošaj (Arnold, Filipović¹³), odnos (Stadler II). Mjestimice se je javljao i latinizam *relacija* (npr. Glaser), koji je jače zastupljen u Arnolda (»sudovi po relaciji« već u 1. izd. 1888), da bi se u Filipovića (uz *snošaj*) rabili *odnos* i *relacija*, koji kao glavni nazivi ostaju u Večerine¹⁴ i Petrovića. Nadalje, zarana se javljaju i nazivi *oblik* (također i *lik*) kao i *forma*, da bi u Večerine pretezala *forma*, ali u Petrovića ipak *oblik* (iako je česta i *forma*).

¹⁰ László u *Pabircima* ima *uzvod* (induction) i *izvod* (deduction).

¹¹ M. A. Drbal, *Propaideutična logika* : poučna knjižica za gimnazijalnu i privatnu porabu, prev. P. Joković, Zadar, 1882.

¹² F. Marković, *Logika*. Litografirana sveučilišna skripta. Podpun primjerak s dometcima u Arhivu HAZU (XV 37/2a). Prvi odsjek uvoda tiskan u *Prilozima za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 35–36, 1992, str. 247–258.

¹³ V. Filipović, *Logika: za srednje škole*, Zagreb, 1941.

¹⁴ I. Večerina, *Logika*, Zagreb, 1953 (5. nepromj. izd. 1961).

No, zanimljiv je slučaj s nazivom za lat. *contradictio, contradictorius*. Uz *protuslovan* i *porječan* (te *protuslovje, protuslovlje, porieka* i *porječnost*) kao glavni termini javljaju se odpočetka i latinizmi *kontradiktičan* (Pacel), *kontradiktoran* (i *kontradikcija*). Latinizam je više prihvatio Arnold (»kontradiktoran« za sudove, ali »protuslovan« za pojmove), da bi u Filipovića i zatim u Petrovića kao termin prevladao upravo latinizam. No tu se je negdje zagubio i sam hrvatski naziv, pa Večerina rabi srbizam *protivrečan* (i *protivrječnost*), dok Petrović uz latinizam vrlo često upotrebljuje i *protivurječan* (npr. termin *princip protivurjenosti*). Još je Keilbach u svojoj latinskoj logici navodio hrvatski naziv *proturječan*.¹⁵

Upozorimo i na nazive za lat. *divisio* za što se rabi najčešće *razdioba* ali i *porazdioba, razredba, razdjelba, razdieljivanje*, a mjestimice i *divizija*. U Arnolda je od 2. izd. *Logike* (1898) glavni naziv *divizija*, ali se javljaju i *razdioba* i *dioba*. Slično je i u Filipovića. Večerina rabi *podjela*, dok se u Petrovića uz *diviziju* vrlo se često javlja *dioba*.

3. Petrovićeva *Logika* kao svojevrsni *terminus ad quem* razvoja što ga promatramo (napomenimo da je ta knjiga u uporabi tridesetak godina te je obilježila čitavo jedno razdoblje) sadrži čitav niz termina latinizama uz samo mjestimičnu porabu hrvatskoga naziva. Slično je i u Devidéa, što je možda za matematičku logiku i očekivano iako ne mora biti i opravdano.¹⁶ Pogledajmo na nekoliko primjera što je u razvoju tomu predhodilo.

U nauku o sudu rabili su se najprije pretežito nazivi *kolikoća* (za lat. *quantitas*) i *kakvoća* (za lat. *qualitas*), mjestimice i uz latinizam *kvantitet* i *kvalitet*. Za pojedine oblike sudova u upotrebljivali su se nazivi *obćenit* (obći, obćen) i *počestan* (čestan, poseban, djelomičan) kao i nazivi *jestan* (potvrđujući) i *niečan* (niećući) sud, također mjestimice uz

¹⁵ V. Keilbach, *Ontologia : cui praemittitur logica formalis*, Zagreb, 1951 (skripta za slušače na zagrebačkome teoložkom fakultetu), str. 25.

¹⁶ U spomenutom članku László prevodi i nazivlje moderne logike (osobito str. 55–57).

latinizme (universalan, generalan, partikularan, afirmativan, negativan). U Arnolda prednost dobivaju latinizmi *kvantitet* i *kvalitet*, ali se kod ostalih naziva prednost daje hrvatskim riečima. No to posljednje nije više slučaj u skripti G. Manojlovića (predavao po Arnoldu),¹⁷ koji latinizmima daje prednost i kad je rieč o spomenutim vrstama sudova. Filipović se također i za pojedine vrste sudova više koristi latinizmima (ali još uvijek često i hrvatskim nazivima). Večerina i Petrović, napokon, hrvatske nazive za sudove samo spominju a u pravilu se koriste latinizmima. Međutim, valja imati na umu da u drugome kontekstu često rabe npr. nazive *opće*, *posebno* i *pojedinačno* (tako u odredbi deduktivnog, induktivnog i analogijskoga zaključka).

Za lat *copula* rabilo se je uz latinizam (koji je većinom i prevladavao) i izraze *sponka*, *spojka*. Tako i Večerina i Petrović rabe latinizam, ali navode i naziv *spona*.

Slično je i s nazivima za odnose među sudovima (i pojmovima) i za neposredne zaključke. Za *contrarius* rabilo se je *protivan*, *suprotan*, *oprječan* (uz mjestimice *kontraran*, *kontreran*), isto se je tako upotrebljivalo *područan* – *područen*, *podredioc* – *podredjenik*, *podredjujući* – *podredjeni* (uz *subalternant* – *subalternata*), pa i *poprotivan*, *pasuprotan*, *podoprječan*, *suprotivan* (mjestimice *subkontraran*). Arnold, iako radije umjesto *subalternacija* kaže *podređenost* (ne tako i Manojlović), u ostalima slučajevima prednost daje latinizmima. Filipovićevo je nazivlje slično kao i u Arnolda. Proces je dovršen u Večerine i Petrovića koji svuda rabe latinizme a hrvatske nazive samo spominju (osim za *subalternirajući* i *subalternirani* sud, koje Keilbach hrvatski zove *podređenim* sudovima).

Jednako se je najprije više rabilo hrvatske izraze *jednakost*, *istomožnost*, *istovriednost*, *istosmisaonost*, *istoznačnost* (a rjeđe *ekvipolencija*), zatim *izmjena*, *privrata*, *prevrata*, *obrat*, *obrnuće*, *preobrat* (a manje *konverzija*) kao i *izvrat*, *preriečni* (ili *preinačni*) *obrat*, *naprotistavna prevrata*, *suprotstavna prevrata*, *izvraćenost*, *suprotstavnost*, *izmjena*

¹⁷ G. Manojlović, *Logika*. Litografirana skripta po stenogramu M. Rosenberga, 1899. (NSBZ 91.879).

(a samo rjeđe *kontrapozicija*). Filipović upotrebljuje podjednako hrvatske i latinske nazive, da bi u Večerine i Petrovića prevladali latinski a samo se spominje *obrtnanje* (!) za konverziju, i *preokretanje* (Petrović) za kontrapoziciju.

Navedimo i primjer nazivlja za dielove zaključka. U početku se je rabilo nazive kao *provjet, prednjak, predpostavka* (riedko i *premissa*) kao i nazive *povjet, zaključak, zaglavak* za lat. *conclusio*. Premise su bile *gornjak* i *dolnjak* ili *gornji* i *dolnji prednjak, viša* i *niža predpostavka (rečenica), veća* i *manja izreka (rečenica)*. Arnold rabi latinizam *premissa* (spominje *prednjak*) – *viša* i *niža* – i hrvatski naziv *zaglavak*, a slično je i u Filipovića. Uz *premissa* u Petrovića se je etablirala i *konkluzija*, što je uz *zaključak* rabio i Manojlović. U Petrovića se navode *prednji sudovi* i *zaključni sud*, ali i neki stariji nazivi, koji se »nisu održali« (upravo starijim nazivima *gornjak* i *dolnjak* prevodi latinsko nazivlje Keilbach; *conclusio* prevodi sa *zaključak*).

Obratni primjeri, da se ustali hrvatski naziv, riedki su. Tako Petrović rabi *složen* pojam (a spominje naziv *kompleksan*), govori o *jednostavnim* i *složenim* sudovima (a upozorava da se rabi i *atomske* i *molekularni* sudovi). Prije se je upotrebljivalo i *jednovit*, *prost* (!) (umjesto *jednostavan*) i *sastavljen* (umjesto *složen*). Petrović npr. rabi i *objašnjenje* i *predviđanje*, a tek spominje *eksplanaciju* (rabeći, međutim, *eksplanans* i *eksplanandum*) i *predikciju* (ali i *predskazivanje*!). Prije se je za *explanatio* upotrebljivalo npr. *razglabanje* ili *objasnitba*.

4. U iduću smo skupinu uvrstili nazive čiji se razvoj dovršava najkasnije u Petrovića izključivim postavljanjem jednoga naziva pri čemu je, kao i u gornjoj skupini, pretežno rieč o latinizmima ili grecizmima (a hrvatski se naziv uopće ili gotovo ne spominje).

Tako se je najprije uz naziv *logika* a o i naziv *misloslovje* (Pacel, Glaser), da bi se nakon toga kao termin rabila samo *logika*. Spominju se i nazivi *razumoslovje*, *umoslovje* (Joković).

Dok se je za *subiectum* rabilo *subjekt* i *podmet*, a u Markovića nalazimo i *riek*, *prvoriek*, *glavnoriek* i *subjekt*, za *praedicatum* se rabilo *predikat*, *prirok*, *pogovor*, u Markovića i *pririek*. Već je u Pacela pretezalo *subjekt* i *predikat*, ali su zato Glaserovi termini *podmet* i *pogovor*. Arnold više ne iztiče hrvatske nazive a tako je ostalo i u Večerine i Petrovića. Razloge ranijoj afirmaciji latinizama čini se da tu treba tražiti u shematskom opisu suda pomoću »S P«.

Za pojedine vrste sudova (po Kantovoj razdiobi) u uporabi su bile i hrvatske rieči i latinizmi, odnosno, grecizmi. Tako npr. *bezuvtetan*, *naročit*, *tvrdben* i *kategoričan* sud; *uvjetan*, *uvjetben*, *pogodben* i *hipotetičan* sud; *razstavan*, *razbiran* i *disjunktivan* sud; *možan*, *dvoumski*, *mogući*, *sumnjiv* i *problematičan* sud; *istovit*, *jestovit*, *zbiljski*, *zbiljan*, *zazbiljan*, *asertoričan*, *asertoran* sud; *nuždan* i *apodiktičan* sud. Arnold uz *kategorični* i *hipotetični* sud ne zadržava hrvatske nazive, tako i Filipović, a ni Večerina ni Petrović niti za jednu od spomenutih vrsta sudova u njihovu objašnjenju ne spominju i njihove hrvatske nazive (iako npr. Petrović govori o bezuvjetnom, uvjetovanom i razstavnom odnosu subjekta i predikata).

Ovamo spada i naziv *subalternacija*, o kojem je, međutim, već bila rieč.

Termin *silogizam* vrlo je stabilan ali se nije uvijek rabio u istome smislu. U najužem smislu silogizam znači kategorički zaključak iz dva prednjaka s jednim zajedničkim od tri pojma (Pacel, Marković). U širem smislu silogizam je nuždan zaključak od dva suda na jedan novi sud (Glaser, Arnold, Stadler II, Filipović, Večerina, Petrović), ili govorni izraz takovoga zaključka (Stadler I). Pritom se također rabe i nazivi *izvodak* (Glaser) i *zaključak* (Arnold, Filipović). U Večerine i Petrovića ostao je u tom smislu upravo samo naziv

silogizam. U najširem smislu naziv *silogizam* možemo sresti u prievodu Drbalove *Logike* (Joković) za zaključak uoće (oblik po kojem se sud izvodi iz jednoga ili više prednjaka) pa se govori i o neposrednom i posrednom silogizmu. Dodajmo da se je uz naziv *figura*, koji je kao jedini ostao već u Arnolda (tako je i u Večerine i Petrovića), prije rabilo i *oblik*, *lik*. Slično je i s nazivom *modus* (u silogističkome smislu), koji je kao jedini naziv ostao u Filipovića (jednako je u Večerine i Petrovića). Predhodno se je u nekih logičara rabilo *način* (i *mod*).

Umjesto ili uz naziv *definicija* upotrebljivalo se je često naziv *oznaka* (Pacel, Glaser, Joković) ali i *odredjaj*, *porazgovjetba*. U Arnolda je jedini naziv *definicija*, kako je, napokon, ostalo i u Večerine i Petrovića. – Slično je i s nazivom *analogija*, umjesto ili uz koji se je rabilo i *nalika* ili *nalik* (Pacel, Glaser). Spominje se i *razmjerje*, *podobnost*.

Napomenimo još tu da iako je, kako smo već upozorili, danas možda samorazumljivo da će većina termina moderne logike (npr. konstanta, variabla, konjunkcija, implikacija, kvantifikator – univerzalni i egzistencijalni itd.) biti internacionalni, pa tako i jest u Petrovića (koji prvi u srednjoškolsku knjigu iz logike uključuje i osnove logike izkaza i logike predikata) a i u Devidéa. Predhodno, u Markovića, koji se je osvrnuo na Booleovu i Jevonsovu *algebru logike*, nalazimo uz *komutativnost* također i *premjestljivost*, *zamjenljivost*, uz naziv *kvantifikacija* također i *pokoličitba*, za *substituciju* također i naziv *zamjenba*. I Devidé rabi npr. *nadovezivanje* (za jukstapoziciju), *uvođenje* (za introdukciju), *isključenje* (za eliminaciju).¹⁸

Puno je manje *hrvatskih* rieči koje su se napokon ustalile kao jedini logički nazivi. Tako se je za lat. *nota* rabilo *biljeg*, *oznaka*, *obilježje*, *znak*. *Oznaka* je najčešći naziv u Markovića i jedini u Arnolda, kako je ostalo i u Večerine i Petrovića (tako i Keilbach). Za

¹⁸ U Lászla ćemo npr. naći: »priročni račun«, »obstojni količitelj«, »opći količitelj«, »vriednostnica« (term), »nemjenljivica«, »zamjenljivica«, »izključba« (elimitation), »uključba« (introduction), »podmjena« (substitution) itd.

lat. *essentia* rabilo se je *bistvo*, *bivstvo*, *bitnost*, *esencija*. Pridjev *bitan* vrlo je raširen i javlja se već u Pacela. U Petrovića termin je *bit*, nakon što je Večerina većinom rabio *suština* (!).

Nazivu *zaključak* (Arnold, Filipović, Petrović) predhodili su nazivi *izum* (Stadler I, u Pacela obuhvaća i neposredne zaključke), *izvodak* (u Glasera samo u širem smislu znači i neposredni zaključak), *silogizam* (i neposredni, u Jokovića), *doumak*, *zaključivanje*. Gdje ti nazivi nisu obuhvaćali i neposredne zaključke rabilo se je za potonje npr. *sliedica* (Glaser), *neposredna dosljednost*, *izvod* (u Arnolda znači i izvedeni sud). *Zaključak* je, međutim, vrlo često značio samo zaglavak (još u Večerine i Keilbacha), no npr. u Arnolda i Stadlera (II) znači također i *ratiocinium*, što se je zatim afirmiralo kao termin u Filipovića i Petrovića.¹⁹

5. Uočljivo je, na temelju iznesenoga, da razvoj hrvatskoga logičkog nazivlja nije bio u svemu povoljan. Iako se je nazivlje s vremenom donekle ustalilo i nazivi dobili svoje preciznije značenje, činjenica je da je razvoj išao naglašeno u prilog latinimima i grecizmima, pa i tamo gdje bismo imali dobrih hrvatskih zamjena. Ta tendencija izrazitije započinje u Arnolda (još je izraženija u Manojlovića) i nastavlja se preko Filipovića do Večerine i Petrovića gdje kulminira.²⁰ Od mnogih napuštenih starih naziva neki bi se i danas dali vrlo dobro upotriebiti, o čemu još nešto kasnije. Napomenimo samo to da, iako su za hrvatsko nazivlje zanimljive sve starije logičke knjige do uključivo Arnolda i Stadlera (II), osobito valja iztaknuti (kronoložkim redom) Pacela, Stadlera (I) kao i (još uvijek samo litografiranu) obsežnu Markovićeve *Logiku*, koja je prava terminološka riznica.

Svi hrvatski nazivi u starijih pisaca školskih knjiga nisu jednako dobri, i to upravo u smislu da neke danas vjerojatno ne bismo uvrstili u hrvatski rječnik. Da ostavimo po strani npr. mjestimičan infinitiv *-ovati*, gdje danas imamo *-irati* i sl., neke bismo nazive i inače

¹⁹ László razlikuje *zaključbu* i *zaključak*.

²⁰ To je u skladu s mišljenjem A. Kneževića, koji kaže: »Tako se nakon Karadžićeve jezične reforme uglavnom gube ustaljeni slavenski apstraktni izrazi i moraju prihvaćati jatimice strani stručni izrazi (latinski, grčki, njemački itd.)« (A. Knežević, *Filozofija i slavenski jezici*, Zagreb, 1988, str. 168).

mogli označiti kao srbske (prost, sporedjen, povodičnost, v. Brodnjakov *Razlikovni rječnik*). Pacelovo *ponjati* za *poimati* potječe iz crkvenoslavenskog. Zamjetljiv je porast srbizama nakon drugoga svjetskog rata u Večerine i osobito u Petrovića. Tako osim već spomenutoga Petrovićeva *protivrječan* (u Večerine *protivrečan*, i *protivrječan*), osim *nauke* za znanost (Večerina i Petrović) i osim *suštine* (Večerina), u Petrovića nalazimo npr. i *upoređivati*, *uporedljiv/neuporedljiv* (u Večerine *poređenje*), *vjerovatan*, *stepen* (npr. »stepen vjerovatnosti«), *uslov*, zatim *predikacioni*, *relacioni* (ali i izraze kao *tačan*, *predlog*, *zapovijest*, *vijek* za stoljeće i sl.). Ipak ni u Večerine ni u Petrovića ne dolazi kao termin npr. danas u javnim medijima raširen srbski izraz *saznanje*.

U nazivlju bi tradicionalne (a i moderne) logike trebalo naći pravu mjeru između, s jedne strane, usidrenosti u latinskoj tradiciji i neposredne povezanosti sa zajednicom kulturnih naroda i, s druge strane, respektiranja vlastitih kulturno-poviestnih životnih uvjeta, zapravo vlastite subjektivnosti (i jezične) u međunarodnoj zajednici (umjesto samosvođenja na objekt). Ta prava mjera u nazivlju očituje se pak u tome da se nazivlje i jezik u kojem se logika uopće izlaže prepoznaju kao vlastiti, da se u jeziku i tradicija prepozna kao vlastita tradicija, a isto tako i upućenost na druge jezike i jezične skupine kao organski ukorienjena u vlastitu jeziku. Tek će se time omogućiti pravo otvaranje, oslobađanje i za sam logički predmet, tj. oslobađanje za samostalnost u mišljenju (barem u formalnome smislu, kad je riječ o logici). Neobično je važno da se već pri prvome stjecanju sustavnih znanja iz logike na srednjim učilištima značajna pozornost svrati i na nazivlje, i time stvori čvrst temelj za daljnju nadogradnju bilo filozofijskog bilo nekoga drugog obrazovanja.

6. Izniet ćemo na kraju nekoliko napomena i prijedloga za, kako nam se čini, poboljšanje sadašnjega nazivlja u nastavi logike na srednjim učilištima. Dio je toga nazivlja uporabljiv i za modernu logiku.

a) Nekim se latinizmima sasvim opravdano može oduzeti mjesto glavnoga naziva i umjesto njih uvesti hrvatske riječi, a latinizme navesti dodatno u početnome objašnjenju dotičnoga pojma i eventualno ih i kasnije na zgodnome mjestu opet ponoviti. To je slučaj svakako s onim hrvatskim nazivima koji su u današnjem jeziku sasvim uobičajeni. Navedimo neke primjere.

Nazivi *univerzalan* (npr. pojam, sud), *partikularan* (pojam, sud), *afirmativan* i *negativan* vrlo se dobro dadu zamieniti nazivima *opći*, *poseban* (*djelomičan*), *potvrđan* (ili *jestan*, što dolazi npr. u Pacela, Markovića, Arnolda, a i Večerina i Petrović navode *jesan*) i *niečan*. Naziv *općenit* bilo bi možda bolje rezervirati za *generalis*.

Isto se tako i nazivi *kontradiktoran*, *kontraran*, *subkontraran* mogu zamieniti nazivima *proturječan* ili *protuslovan*, *suprotan* i *podsuprotan*, a za lat. *oppositio* može se rabiti *oprieka* (u Petrovića »opozicija« i »opreka«) kao i pridjev *oprječan* (za lat. *oppositus*). *Opreka* upotrebljuju Arnold (uz »opozicija«) i Pacel, što se čini boljim od glavnoga Pacelova naziva *sprotnost* ili Markovićeve također neuobičajenog *supor* (mjestimice »suprotica« i »oposicija«). Na jednak se način npr. i umjesto *sistem* kao glavni termin može rabiti *sustav*, što je čest naziv u starijim logikama (a, dodajmo, umjesto *izvjesnost sigurnost* ili *jamačnost*).

b) Neke se hrvatske nazive, ukoliko postoji jaka tradicija latinske riječi možda uobičajene i u drugim europskim jezicima (pri čemu se dakako prije treba osvrutati na njemački nego na englezki, pogotovo francuzki ili talijanski, koji već po svojoj naravi moraju imati latinizme), može upotrebljivati povremeno, kao sekundarne nazive, ako ih već ne bismo uveli kao glavne nazive.

Npr. uz premisa *prednjak*, *način* uz mod(us), *lik* uz figura, *kolikoća* i *kakvoća* uz kvantitetu i kvalitetu, uz relaciju i odnos dodati eventualno naziv *međusobica*. Osim možda o zadnjem nazivu, o svima bi se ostalima moglo razmišljati i kao o glavnim terminima.

c) Neki se hrvatski nazivi, pogotovo ako su već izašli iz porabe ili su možda neobični, mogu uporabiti barem kao pomoć u objašnjenju određenoga logičkog pojma, bez namjere da ih se uvodi kao termine (bilo da ih se uvede u samu školsku knjigu, bilo samo spomene u nastavi).

Tako npr. uz subjekt svakako treba navesti naziv *podmet* a uz predikat *prirrok* ili *pririek* (iako bi se moglo razmišljati i o tome da ih se uvede kao termine). Uz nazive sudova po relaciji i modalitetu mogu se navesti i stariji hrvatski nazivi, uz silogizam se može navesti *doumak*, uz paralogizam *krivoumlje*, uz sofizam *mudrolija*, uz definiciju *porazgovjetba*, *omeđba*, uz dedukciju *nizvodba*, uz indukcija *uzvodba*, uz analogiju *nalika* ili npr. uz klasifikaciju *razredba*, uz analizu *raztvorba*, *razgloba*, uz sintezu *sastavba*, uz postulat *zahtjevak*, *oblikovina* uz formulu i sl.

Također, vrlo je važno razmisliti o nekim temeljnim distinkcijama kao npr. između 1) *suda* (iudicium), kao logičkoga oblika određenog akta mišljenja, 2) izgovorenoga, izrečenoga suda (enuntiatio, statement, Aussage), za što bi se moglo rabiti *izkaz* (u starijim logikama nalazimo *izreka* ili *izriek*) i 3) logičkoga sadržaja koji se sudom pomišlja, a izkazom izkazuje i izriče, za što bi se mogao rabiti naziv *stavak*. [to se tiče posljednjega, engl. *proposition* po svome se značenju transformiralo u novijoj logici od izkaza (izreke) (kao i lat. *propositio*) do izkaznoga sadržaja. Slično dvojstvo ima i njem. *Satz*. Latinizam (zapravo anglizam) »*propozicija*« mogli bismo dakle odbaciti te uporabiti gotovo doslovan prievod nazivom *stavak*, koji bi, međutim, ipak tražio neko poopćenje sadašnje porabe (rabimo npr. »stavak proturječja«, »stavak« u zakonskome članku, u sonati i sl.).

Napokon, tu je i problem izvedenica iz glagola *biti*, koje se također javljaju u školskim knjigama iz logike, npr. ako se govori o Aristotelovim kategorijama. Prijašnje su logike uz *substancija* navodile ne samo nazive kao *tvarnost*, *samostojnik*, nego često i naziv *biće* (Marković, Arnold, Filipović), koji se čini vrlo pogodan (osobito ako se ima na umu

substancija kao konkretna, pojedinačna stvar), iako se je taj naziv rabio i za *ens* (uz nazive kao što su *biće* ili *bistvo*). No za *ens* (čov) u hrv. postoji oblik *je-su-ći* i *su-ći* (gen. *jesuće*g i *suće*g), particip prezenta, kao točan gramatički (a i dobar značenjski) ekvivalent.²¹

Valja, na kraju, pridodati da problematika nazivlja (ne samo u tradicionalnoj logici) ipak nije nešto gdje bi moglo biti primjereno bilo kakovo propisivanje, nego ona, naprotiv, ostaje predmetom slobodnoga logičkog i filozofijskog promišljanja i odluke.

SAŽETAK

U članku se promatraju osnovne karakteristike razvojne dinamike hrvatskoga logičkoga nazivlja od izlaska Pacelove *Logike* za gimnazije, prve sustavne logike na hrvatskome jeziku, 1868. godine, pa sve do Petrovićeve *Logike*, također za srednja učilišta, iz 1964., koja je još uvijek u uporabi. Nazivlje je u tu svrhu razvrstano u nekoliko tipičih skupina. Općenito, uočava se porast zastupljenosti latinizama (i grecizama) na štetu hrvatskih naziva. U analizi nazivlja autor se ograničuje na knjige namijenjene nastavi logike bilo na srednjim učilištima, bilo na sveučilištu, i to na nazivlje tradicionalne logike. Mjestimice su pridodane i napomene o nazivlju moderne (matematičke) logike.

ZUSAMMENFASSUNG

Im Aufsatz werden Grundmerkmale der Entwicklungsdynamik der kroatischen logischen Terminologie betrachtet, vom Erscheinen der *Logik* für Gymnasien von V. Pacel (1868), der ersten systematischen Logik in der kroatischen Sprache, bis zur *Logik* von G.

²¹ »Suće« je u novije doba prvi sustavno rabio, koliko mi je poznato, M. Ježić u prievodu Parmenidova spjeva *O prirodi* (Latina et Graeca, 12, 1978, str. 41–57; također i u knjizi M. Ježić, *Mišljenje i riječ o bitku u svijetu*, Zagreb, 1989, str. 11–28). Valja usporediti bilježku na str. 44 (u knjizi str. 14), gdje se i za *biće* kaže da je kao naziv »možda prikladno – no o tom još treba razmisliti – pored kolokvijalnog značenja, kao prijevod za οὐσία«.

Petrović aus 1964, die immer noch im Gebrauch ist. Zu diesem Zweck sind die Termini in ein paar typischer Gruppen aufgeteilt. Im allgemeinen läßt sich ein Zuwachs der Lateinismen (und Gräzismen) auf Kosten der kroatischen Termini bemerken. In der Analyse der Terminologie begrenzt sich der Verfasser auf die Lehrbücher für Mittelschulen und Universität, und zwar auf die Terminologie der traditionellen Logik. Hie und da werden auch die Bemerkungen über die Terminologie der modernen (mathematischen) Logik hinzugefügt.